

Chloupek, Jan

Nářeční pořádek slov

In: Chloupek, Jan. *Aspekty dialektu*. Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1971, pp. 96-101

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120569>

Access Date: 02. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

V promyšlených a pečlivě formulovaných nářečních promluvách se pořádek slov řídí týmiž principy, podle kterých se děje kontextové (aktuální) členění výpovědi v projevech spisovných. Jádru výpovědi tu stává obyčejně na konci věty, např.:

jeden chořil, menoval se Mikulík, a on byl slepý, víte, a on chořil z harmonigú, a on chořivával kamsi na Pařetkoch, gde sa ide do Zlína, toř tam si našel galánku, a on chořivával za tú galánku dycky večer ... Kostelec u Gotw.

Při subjektivním, důrazovém slovosledu stává jádro výpovědi na prvním místě ve větě:

byla tady kolera, byla! Nejaký Auřpidz dochor z Holeřova sem jezřivával, a toř tá kolera tu byla Kostelec u Gotw.

Zcela jinak se nám naproti tomu jeví pořádek slov v jazykových projevech vázaných na bezprostřední skutečnost, při aktuálních reakcích na rozmanité vnější podněty. Jádro výpovědi tu bývá buď na začátku věty, nebo uprostřed, aniž jde o projev citově zabarvený, o výpověď se zvláštním důrazem:⁷⁹

a f Praze také sem byla Jasenná; *prasa si zabil člověk* Hor. Lideč; *feřáčku sem mňeu první ženu* Hluk; *po německu hňetlo sa to* (mluvilo se) Kaňovice; *a každém verřinu dali hnet* Hluk; *aj hlad byl a fšeko* Všemina; *chajdu má spadenú roba* Bohuslavice u Gotw.; *žďúruo ju to auto* Sady; *starří jag já sú* Polichno; *vzalo sa mléko a zdravý byl člověk* Všemina; *naučeňi na ti koua sú* Sady; *dve ty děti majú* Bohuslavice u Gotw.

řetom cukrové dáva Lutonina; *oňi dřevo nosili na zádoch* Polichno; *on chromi je* Újezdec; *já sem práve levág bíu* Kunovice; *zele ze samých lístku bývalo* Podk. Lhota; *to bíl také dobrí velice lékař* Luhačovice.

Středové postavení jádra výpovědi způsobují často slova citové povahy:

já pomáli idu Újezdec; *řag neublížili mi* Všemina; *toř hrst tech kaménku m'ela* Kostelec u Gotw.

Až za jádro výpovědi se obvykle kladou výrazy mluvčím připomínané, na což ukazuje přítomnost odkazovacího zájmena *ten*:

já sem letos kúpila osmery ty gaře Lutonina; *byli nedobři ti Němci* Újezdec; *u téj céry nádenčivali ty sestřičky* Lutonina; *modz ih umřelo teh děti* Jasenná; *tam sú ohromně srážné ty břehy* Bohuslavice u Gotw.; *můj otec chořil do Ruska víte miřkovat ti prasata* Újezdec.

Až za jádro výpovědi se velmi často kladou krátká slova, pro projev ne tak důležitá:

on to dycky lepší ucpál mi Lutonina; *oňi si to pospravovali tam* Jasenná; *zaz vipravím ho* Polichno; *i nezáleželo na tom* Luhačovice; *tá vám neco povi o tom* Újezd u Viz.; *m'eli synka, ten je ženatý už* Lutonina; *ten tag vypáďá jag vy skoro* Podk. Lhota.

⁷⁹ A. Lamprecht v *Středoopavském nářeči*, Praha 1953, s. 78–81, upozorňuje na středové postavení jádra výpovědi, např. *Mařena teř kuseg vzala*.

Z možnosti počátkového a středového postavení jádra výpovědi vyplývá, že se mluvčí snaží vyslovit nejzávažnější část výpovědi co nejdříve a zbytek výpovědi už jen jako by dodával. Tak se princip aditivního připojování uplatňuje nejen mimo větu, jak jsme ukázali v předcházejícím oddíle, ale i v ní, jako faktor nářečního pořádku slov.

Zvlášt nápadně se projevuje kladením nezdůrazněného shodného přívlastku za jméno. Pravda, podobně jako se klade ke jménu postpozitivní přívlastek, může být k nářeční výpovědi dodatkově připojen každý větný člen jako relativně samostatný komponent, respektive její ekvivalent. Ale mezi těmito typy, které nejsou v mluvené řeči žádnou vzácností, lze za gramatikalizovaný typ považovat jediné aditivní shodný přívlastek, protože ztrácí svou původní relativní samostatnost a připojuje se těsně, bez pauzy, ke jménu, které rozvíjí. Lze dokonce postřehnout několik okruhů užití tohoto postpozitivně kladného přívlastku (stranou necháme přívlastek zdůrazněný). Shodný přívlastek se klade za jméno:

a) mluvčí zpřesňuje své vyjádření dodaným přívlastkem:

m'ěl zahradu hrubú a m'ěl dobré seno Jasenná; *žleb jag řečišče vyschlé* Podk. Lhota; *já mám na starosti cěrku mabú* Jasenná; *mňeru sem rodičú dobríh muadích* Hluk; *on býl ve válce téj prvňi* Jasenná; *tam býlo chrásti takové husté* Kaňovice; *to zme býli tadi bratrancí dvá* Luhačovice; *zebrali vojákú ale (asi) třeh nebo štiřech* Hluk;

také tehdy, je-li přívlastkem výraz zájmenné povahy:

strýčeg jeden býl rybářem Újezd u Viz.; *pántokem takovím ho zabíli* Biskupice; *šag na tú ranu ledajakú to bylo nebespečné* Všemina.

Jindy je výraz zájmenné povahy před jménem a kvantitativní nebo kvalitativní přívlastek až za jménem:

pod huavu sa dáu nejakí kožuch starí Sady; *delali zme takové ty papuče opšité* Kostelec u Gottw.; *nebylo tychte koláčú drobných* Lutonina; *taková roba syrová* (surová) Bohuslavice u Gottw.;

b) ve výrazech emocionálně zbarvených:

chlapčisko zelené! Lhota u Vs.; *kotem dokola oko ohňivé* Újezdec; *byla tu hrúza veliká* Kostelec u Gottw.; *oňi býli muzigant ohromní* Kunovice; typ *hrúza hrúzúci* atp.;

c) v případech, kdy má přívlastek ráz rozlišovací, například:

stařa stará, stařa mladá (tj. prababička a babička) Lutonina; *Pavelčig Malí* (předzívka) Vlčnov; *neboščig Mozola starí* tamt.;

zejména v názvech pokrmů a nápojů: *patenti erteplové* Hluk; *a trnki suché k tom wafené* Újezdec; *býlo to víno ovocné* tamt.; *býl enom čajem lipovým živ na sv'ete* Jasenná;

zpravidla též při místním určování a tehdy, vyjadřuje-li přívlastek národní příslušnost:

s paseg lípských Lípa; *v lesi komárofském* Komárov; *lúki komenské* (od názvu *Komňa*) Bzová; *dochtor kunofskí* Sady;

toho vojska německého zme tu moc m'eli Jasenná; *z druhéj strani pječota ruská šta* Kaňovice; *f tú válku prajskú* Šanov;

rozlišovací přívlastek už je blízko zdůrazněnému (např. *sklénečku malučkú si vipíl* Šanov);

d) přejímá-li se v nářečí úřední terminologie, třebaže tam může být přívlastek popřípadě i anteponován:

hlédač polňi Kunovice; *on je tam plánovačem hlavníím* Újezdec; *zborny hasičké* Bohuslavice u Gottw.; *f pivováre sem býl také ve sklep'e pivním* Lutonina;

přesně jsou přejaty výrazy z náboženské terminologie: *mša svatá, víla boží* atp.

Postavení shodného přívlastku zde bylo probráno veskrze, ať na ně působí mluvenostní faktor nářečních promluv, nebo princip gramatický. Vcelku je zřejmé, že se v nářečí klade shodný přívlastek stejně často v postpozici jako v antepozici.

Přívlastek neshodný stává v nářečí valnou většinou před jménem, je-li nutným, perspektivně zamýšleným členem výpovědi. Nemůže-li nářečí vyhovět tendenci užívat přívlastek shodný, přizpůsobuje se jí aspoň slovosledem. Někdy jde o přívlastek rozvítý. Příklady:

to už je ot céry cěrka Lutonina; *oňi ti jeho bratra siné tu bili* Kunovice; *moj matki dedáček* Biskupice; *to zase mojého otca otec jezďili ze solí* Biskupice; *to bila* Skovajse *bika* Biskupice; *tady v Jasennej Mikuláščíkova* (tj. jasenská M.) Lutonina; *povídáť to z Lanžhota nejaký Uher* tamt.; *z vajca tá blanka* Kunovice; *m'ěť z Vizovic* Kovářovu Zádveřice.

Jen zřídka je neshodný přívlastek postponován:

doněši decka tot toho syna sodofku Kostelec u Gottw.

Na dodatečné doplnění přívlastku může ukazovat také opakování předložek u shodného přívlastku, pokud v těchto případech neběží prostě o strukturální archaismus, s dnešním kontextovým členěním nesouvisící. Např.:

ve vozi f tomto dobyčím Lutonina; *na ňho na samého* Študlov; *z dětima ze třema* Kašava; *ke staveňú ke Gerychovém* (ke Gerichovu stavení) Zlámanec; *chtěl m'et svůj domek, co by nemosěl chodit po bytoch po cuzích* Liptál; *přišel do m'esta do velikého* Val. Příkazy.

Jiným projevem snahy vyjádřit nejprve závažné části výpovědi a ostatní části uvést až dodatečně je odsouvání významově oslabených (gramatických, formálních) částí ke konci výpovědi:

enomže to zapomene sa Vizovice; *prvej nejezdilo sa* Všemina; *já sem to mosela vipracovat si* Polichno; *neňi možné, aby f tom bývalo se* Bohuslavice u Gottw.; *to udelali ste* Újezd u Viz.; *modz nevydelát ste!* Kašava; *tak sa natahali zme* Podk. Lhota; *to postavili zme fšecho si s toho* Lhota u Gottw.; *každý kúpiť víte si už cukrového* Držková; *letela sem chitid ju si* Nevšová.

Podle principu dodatkového řazení větných členů se závažné části výpovědi předouvají co nejvíce na její počátek. Tento princip se uplatňuje ve všech našich nářečích a v mluvené řeči vůbec. Slovoslednému principu dodatkového připojování větných členů odpovídá větosledný princip postupného řazení jedné věty za druhou v lineární linii souvětých celků.

Rytmičky princip slovosledu se v nářečí při srovnání se spisovnou češtinou neprojevuje důsledně. To je způsobeno nekompaktností, malou sevřeností výpovědi po stránce zvukové a vedle toho též svéráznými poměry přízvukovými: za jistých okolností se totiž vedlejší přízvuk zesiluje v celé oblasti nad míru přízvuku hlavního.

Stálé (podle terminologie spisovných mluvnic) příklonky mohou stát na začátku věty:

zme sa znali Hluk; *zme chodili na Fselín* Lutonina; *zme sa nenađetali, ale nebili zme volňi* Újezdec; *byla sem — zme šli až do Napajedel p'ěšky* Jasenná; *zme to nemenovali aňi tak, aňi tak* Újezd u Viz.;

sem mu povídaua Sady; *sem sa naprua vodi* Hluk; *sem sa dostál do toho* Brna Kostelec u Gottw.; *sem sa vyučil obvoňíkem* Kostelec u Gottw.; *sem chtěla postavit chléf* Lutonina; *sem vám pravila, že nesmí umřít* Luhačovice;

sa nakúpál ten nástarši toho námlatšiho! Lutonina; *tam biuo faň, sa grejcari videtali* Hluk; *sa mi zdálo, že slépka gľboce tam* Jasenná; *ale potom ešče šel se mi zdá do* Brna

Lutonina; *sa mi spustila z nosa krv tamt.; a jak sme to omlátili, sa to prostrelo negde na roli vite umocit Ujezd u Viz;*

si aj tom sami bili viñi ledačem Nezdenice; si myslite, tož jaké to bylo! Držková; byh byl rád velice Lidečko.

Tyto tzv. příklonky se nezřídka kladou hned po spojkách *a*, *ale*:

a zme si nazbírali na zimnu obilé Podk. Lhota; a ste vy mi ho zaplatili? Lutonina; ty byz mohla spadnúť a by sas potlukta tamt.;

ale sa ñe to teško hóilo Biskupice; ale si tak povídál Chrastešov.

Uvnitř výpovědi se tzv. příklonky nepřiklánějí k prvnímu přízvučnému slovu, někdy stávají u slovesa, jindy nikoli:

oni rádi si upijú Ujezdec; my zme chovali si krávu Kostelec u Gottw.; chtét krapečku tých žití si upřast Ujezd u Viz.; a toz zme chovali si krávu Liptál;

mñe tá hlava sa velice rostúpla Ujezdec; ešče nám se tady cosi stane Bohuslavice u Gottw.

Zájmenné tvary *mi*, *mu*, *ho* atp. bývají i na začátku výpovědi a po spojkách, protože v nářečí nemají vedle sebe zvláštní přízvučné podoby:

mi sa zdá, že to zahýñá Jasenná; ho sem propustil Kaňovice; mu sa to nelúbilo Krhov; ho odbjehla Ořechov; ale mi to neđetá dobře Jasenná.

Shody mezi nářečím a spisovným jazykem lze pozorovat i v působení gramatického principu slovosledného, to znamená, že se v nářečí uplatňují podobné tendence vyhradit některým větným členům pevné místo ve výpovědi. Rozdíly jsou dány vlastními, specifickými vývojovými tendencemi toho nebo onoho jazykového útvaru: např. archaičnost nářečí se projeví i v působení gramatického principu slovosledného: ten totiž zachovává v nářečí zbytky staré stavby výpovědi.

Tak ve východomoravských nářečích, z hlediska vývoje národního jazyka okrajových, je postavení infinitivu dosti neklamným svědectvím jeho původní příslovečné funkce zřetelové nebo účelové. Infinitiv proto stává pravidlem nikoli hned za určitým slovesem (na rozdíl od postavení infinitivu v dnešní spisovné češtině), ale za prvním rozvíjejícím členem určitého slovesa, často na konci výpovědi.

Příklady infinitivu ve významu účelovém:

mñeli na viučováñi učitelku francúski viučovat ti decka Kunovice; také mi dali (určili) sto kilo obilé dávat Lutonina; nebila bich to vzala ten dobitek poklúzat Polichno; m'ěl sem seno sušit tady na dodádku Lutonina.

Příklady infinitivu ve významu zřetelovém:

venku na tom sñehu bilo velice mizerné ležat Kaňovice; kolig je tam tej řeky kopat? Halenkov; do kostela je radozřít Vlachovice; nechajte náz na chvílečku s týma Morafkami promluvit Tichov; bál se téj rođini (genitiv!) velikéj viživovat Kněžpole; zešly by sa tu rúry (nominativ!) dat Lhota u Vs.

Srov. též případy s pauzou před infinitivem, s. 94; i ty svědčí o původní nezávislosti infinitivu na určitém tvaru slovesném.

V důsledku původní větné samostatnosti infinitivu stojí příklonky *sa*, *si* na něm závislé nejčastěji za infinitivem:

tady pravili, že to mají povolene aj žéñit sa Lutonina; si nás tam volali vífotografovat sa Pohořelice; já sebi mosím praščit vidíchat sa Jarošov; dávali to na drva visúšat sa Podolí; šli na pole pođivat sa Hor. Lhota; bjež honem pođivat sa co Hostětín; šli ptat si službu Drnovice; fčil peñez nebilo kúpit si Brumov.

Asi podle těchto případů je potom infinitiv velmi často na konci výpovědi i po slovesech *moset*, *mocet*, *nechat*, *dat*, *smñet*, *začat*, *slušet* apod.:

dycky si mosím chladné oplkady dat Jasenná; móže maso jest Halenkov; dicki ih

mosím vodú máčat Polichno; uz začali tam kulki hvizdat Kaňovice; to sa nesluší matce pravit Lutonina; mám zakázané chleba jest Jasenná; us sem sa doveděl neco (naučil trochu) víte mluvit Kaňovice; já sem vám nemohla obut se Karlovice; nechali sa ot krávi pokopat Těšov; nedalo mu ten potůček přéit Podk. Lhota; nem'él roby odb'ehnúť Zděchov.

Někdy se toto koncové postavení infinitivu vykládá z kontextového členění. Pro takový výklad mluví případy infinitivu po modálních slovesech. Nenasvědčuje mu však to, že koncové postavení infinitivu je v nářečí téměř závazné, dále že se někdy předmět věty podřizuje určitěmu slovesu, nikoli infinitivu (srov. uvedené doklady *bál se téj rođině velikěj viživovat* nebo *zešly by sa tu rúry dat*; v nářeční výpovědi *nepřeju mu staroby dočkat* je jméno předmětem a infinitiv zřetelovým určením jména, kdežto ve spisovné češtině je infinitiv v obdobné větě předmětem přísudkového slovesa) a konečně i to, že koncové postavení není přece výhradní ani pro jádro, ani pro východisko výpovědi.

Výrazným archaismem je postavení shodného substantivního přívlastku za jménem:

šél ten Hrejsa farář Lutonina; nejakí Klicman dochtor Biskupice; on to říkáváť Kovářig dochtor Ujezdec u Luh.; Knotek kmotr Vlěnov; Mošček Boháč (přezdívka) Vlěnov; můj starig nebošig řezál na kátře Lhota u Vs.; Bartoňika sedláka škarede vypořádali Pohofelice; do října mňesíce.⁸⁰

Stojí ještě za zmínku, že jádro jmenného přísudku nebo doplněk, obojí stavové povahy, stávají v nářečí zhusta na konci výpovědi:

já sem bývala až v Opav'e dojetá Podk. Lhota; sú tam ti obráski viobrazené Luhačovice; tá hlína dobrá byla s pola sebraná Bohuslavice u Gottw.; aj to je chatupa pode-mletá tamt.; tam bivi domki takové nastavené Hluk;

plavalo to po vođe utopené Veletiny (srov. ještě typy po pauze, s. 94).

Emocionální zabarvení výpovědi, důraz, projevuje se dynamickým důrazem na jádro výpovědi, které pak bývá na první místě ve výpovědi:

až na kopedz je toho! Popovice; už nemáte ohavi jako já su! Uh. Brod; hovno sa budeme bát! Lípa; vim já, gde je Rusava! Lutonina; tak starého tam nebylo! Študlov; f první republiku to bilo! Křekov; čért su starý! Želechovice; pjet chlapců na vječnosti mám! Vlachovice; a tož jaká rada fčil! tamt.

Shrnutí. Pořádku slov se v nářečí využívá pro kontextové členění jen zřídka, a to při klidném vypravování, při promyšlené perspektivě výpovědi. Jinak využívá nářečí raději neslovosledných prostředků kontextového členění výpovědi (intonace, přízvukové linie výpovědi a prvků lexikálních, např. navazovacích slov jako *tož*, *no*, *a* na označení začátku promluvy).

Na pořádek slov v nářeční výpovědi má vliv jak tendence vycházet při jazykovém vyjadřování ze známého a směřovat k novému (shodná s tendencí v projevech spisovných), tak i tendence vyslovit nejdůležitější slovo výpovědi co nejdříve, aby se tak v projevu vždy aktuálně odrazil mimojazykový kontext, situace (tendence protikladná projevů spisovným). Méně závazné části výpovědi (často i formální, gramatická slova) se v nářečí přesunují na konec výpovědi jako dodatečná doplnění výpovědi. Nářeční pořádek slov je kompromis mezi těmito dvěma tendencemi; podle intelektuálního zaměření projevu a naopak podle jeho citové bezprostřednosti se slovosledu spisovnému tu blíží, tu se mu vzdaluje. V budoucnu bude třeba věnovat

⁸⁰ Viz F. Trávníček, *Historická mluvnice česká 3, Skladba*. Pro postavení přívlastku srov. stě. typ *Brigita bába* (s. 155). O původní příslovecné platnosti infinitivu viz tamt. na s. 168n.

se studiu nářečního pořádku slov zároveň s výzkumem intonační a přízvukové stránky našich dialektů.

Od spisovného jazyka se nářečí liší nejen tím, že jako mluvený jazykový útvar využívá především neslovosledných prostředků kontextového členění, nýbrž i tím, že uchovává archaické slovosledné typy. Oběma těmito rysy — a nadto povýtce jen nedůsledným uplatňováním principu rytmického (měřeno zvyklostmi spisovného jazyka) — je dána svéráznost nářečního pořádku slov vzhledem k pořádku slov ve spisovných projevech.